

CANAANITE "APHEK" AND ISRAELITE "EVEN-HA'EZER" /

אפק הכנענית מול אבן העזר הישראלית

IVAHCOK EHSOM dna :s(rohtuA משה כוכבי

Source:

Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv /

קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

ניסן תשמ"ג (מרץ), pp. 4-18, 27 / 1983)

אפק הכנענית מול אבן העזר הישראלית

משה כוכבי

תל אפק ועזבת-צרטא — אפק הכנענית ואבן-העזר הישראלית — שני מקומות שהמרחק ביניהם הינו פחות משעת הליכה; אך למרות קירבתם הגיאוגרפית, רחוקים הם אחד מהשני ושונים תכלית שינוי בתרבותם החומרית ובתולדותיהם.¹

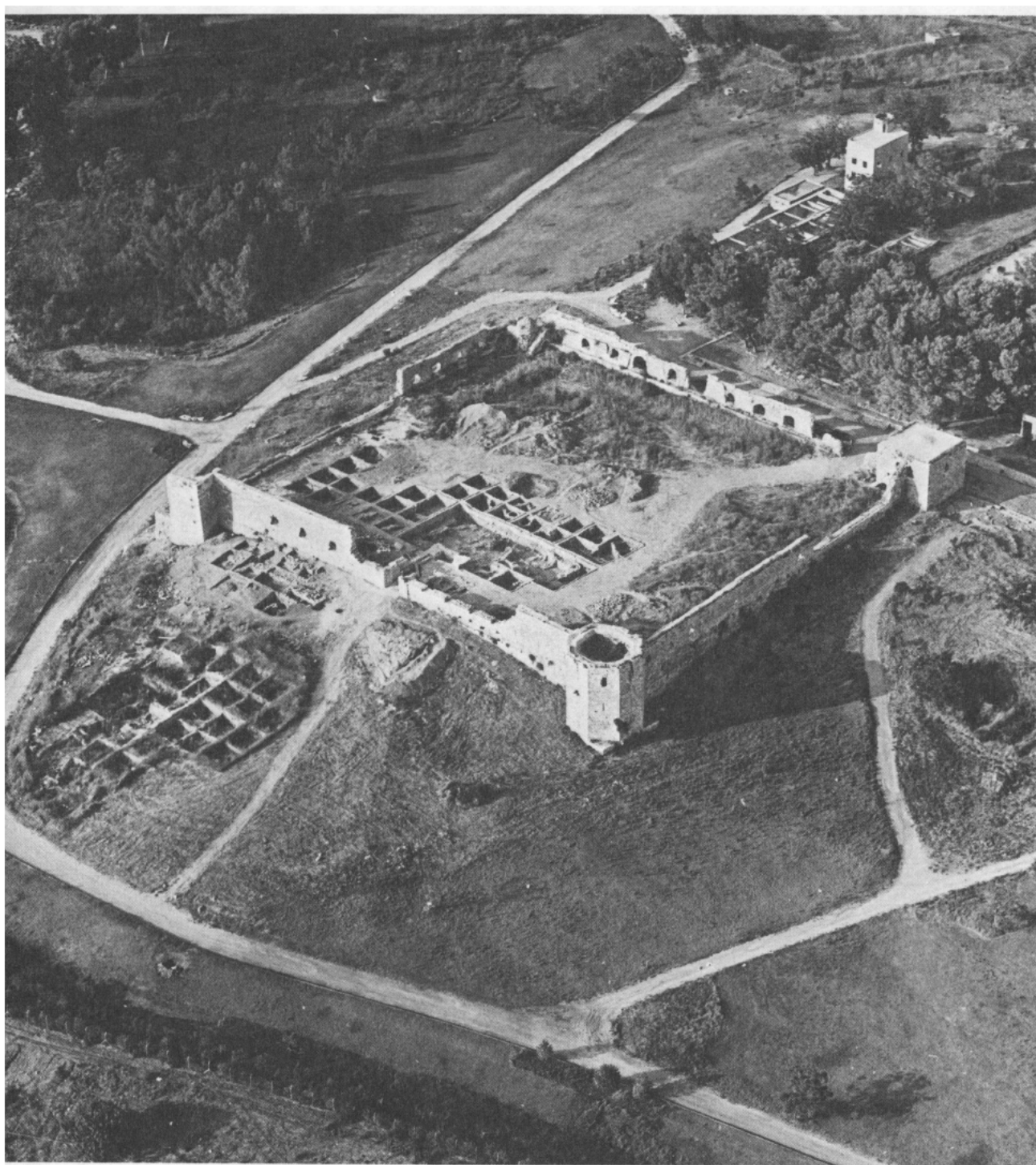
תולדותיה של אפק ואופיה הבינלאומי נובעים במידה רבה ממיקומה על אם הדרך הבינלאומית העיקרית של המזרח הקדמון, דרך הים. דרך זו מגיעה במהלכה לאורך מישור החוף של ארץ-ישראל למעבר צר שבין מעיינות הירקון ממערב לגבעות הר-אפרים ממזרח. אפק יושבה על מעבר זה, חסמה אותו, התפרנסה ממנו ולא פעם נהרסה בידי צבאות כובשים שעברו בו. כל מי שעלה בדרך הים ממצרים צפונה או ירד מצרימה ממרכזי הציביליזאציה שבצפון ובמזרח, יכול היה לבחור לו נתיב נוח במעברי הכרמל או במישור החוף הרחב, אך בהגיעו למחסום הירקון, נאלץ לעקוף את הנהר דרך מעבר אפק שממזרח לו. מעברו השני של מעבר אפק, במזרח, נמצאת עזבת-צרטא, שהיא אולי אבן-העזר המקראית; על-כל-פנים בקירבתה נערך 'קרב אבן-העזר' הגורלי. באגן הירקון נתגלו, נסקרו ואף נחפרו, אתרים ארכיאולוגיים לא מעטים.² התל של אפק הוא הגדול שבאתרים אלה והוא גם היחיד שהיה מיושב ברציפות משחר ההיסטוריה ועד לתקופתנו.³ בתקופות לא מעטות שימשה העיר ששכנה בתל כמרכז כלכלי ומדיני לאזור כולו. עזבת-צרטא לעומתה, אינה אלא אחד מבין כמה אתרים חד-תקופתיים מראשית התקופה הישראלית שנתגלו בסקר שערכנו בין נחל שילה לנחל קנה, כולם יושבים במיקום זהה, על קצה מדרגת ההר האחרונה המשתפלת מערבה. מבין כולם אתר זה הוא הקרוב ביותר לאפק ואף יושב על הדרך העולה מאפק לשילה. על כן מקומו מתאים ביותר לזיהוי כאבן-העזר, מקום היערכותם של בני ישראל לקרב נגד הפלשתים: 'ויצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה ויחנו על אבן העזר ופלשתים חנו באפק'.⁴

1 משלחת החפירות לאפק-אנטיפטריס של המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב חפרה בשני אתרים אלה. באפק-אנטיפטריס — בשיתוף מוסדות מחקר אמריקניים ובהנהלת כותב המאמר וד"ר פרחיה בק ועזבת-צרטא — בשיתוף עם ישראל פינקלשטיין מאוניברסיטת בראילן.

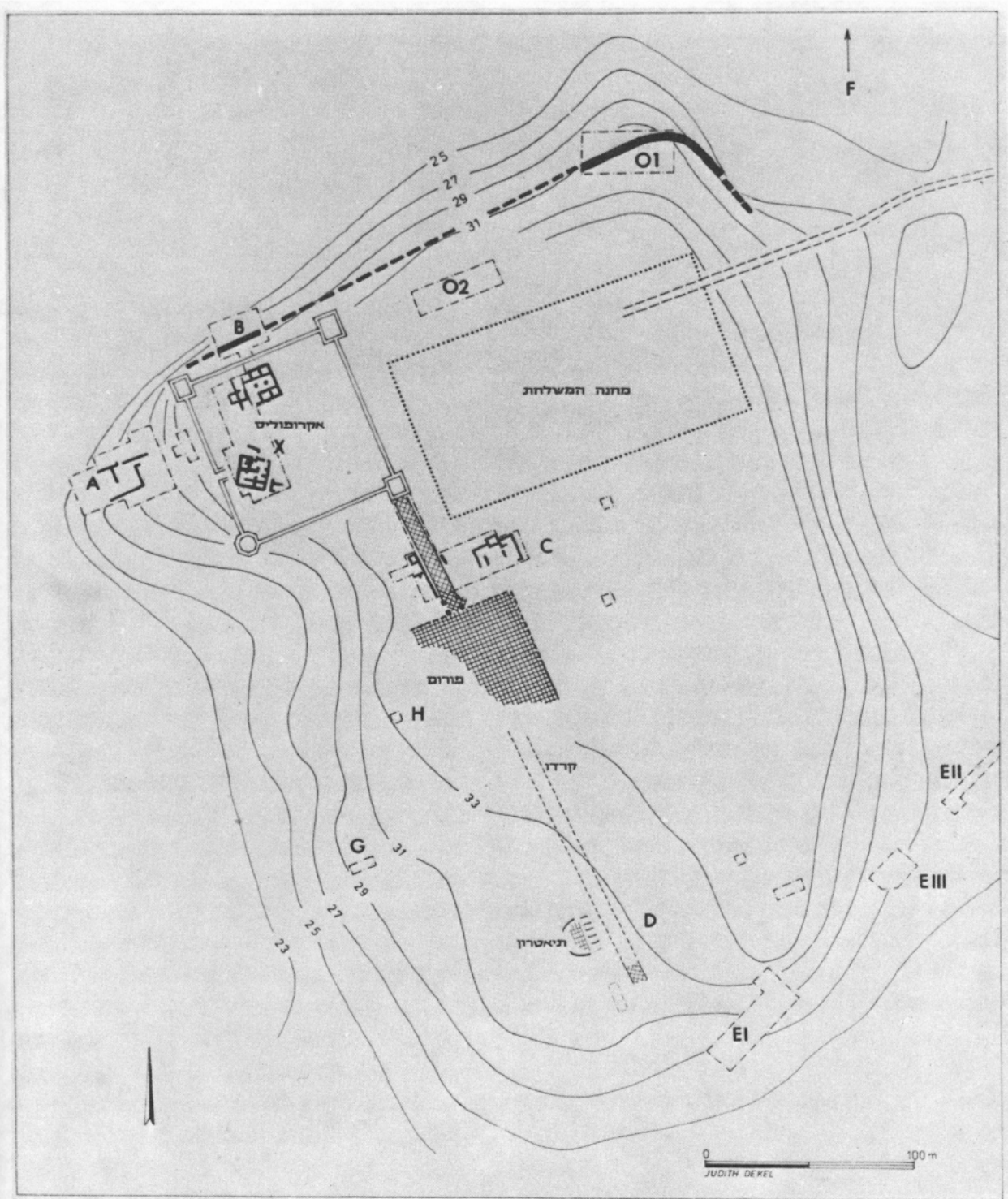
2 העבודות נעשו במסגרת המחקר הסביבתי שעורך המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב מאז 1972 באגן הירקון. הסקר נערך על-ידי משלחות אפק-אנטיפטריס, משלחת מישור החוף וכן על-ידי תלמידים המתמחים בגיאוגרפיה היסטורית בחוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום של אוניברסיטת תל-אביב.

3 רם גופנא מציע לראות באפק את עיר המלוכה העיקרית בשרון בתקופת הברונזה התיכונה, וראה בביבליוגרפיה שלהלן.

4 שמואל א, ד א.

תל-אפק; מראה מן האוויר (מכיוון דרום-מערב) של האקרופוליס

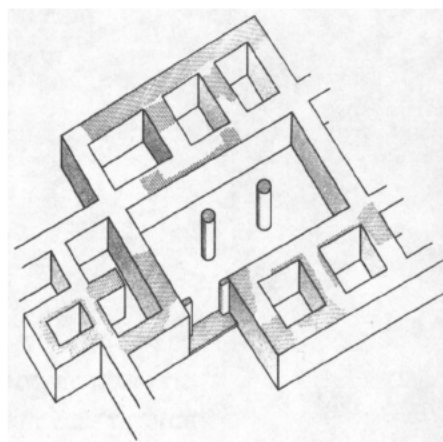
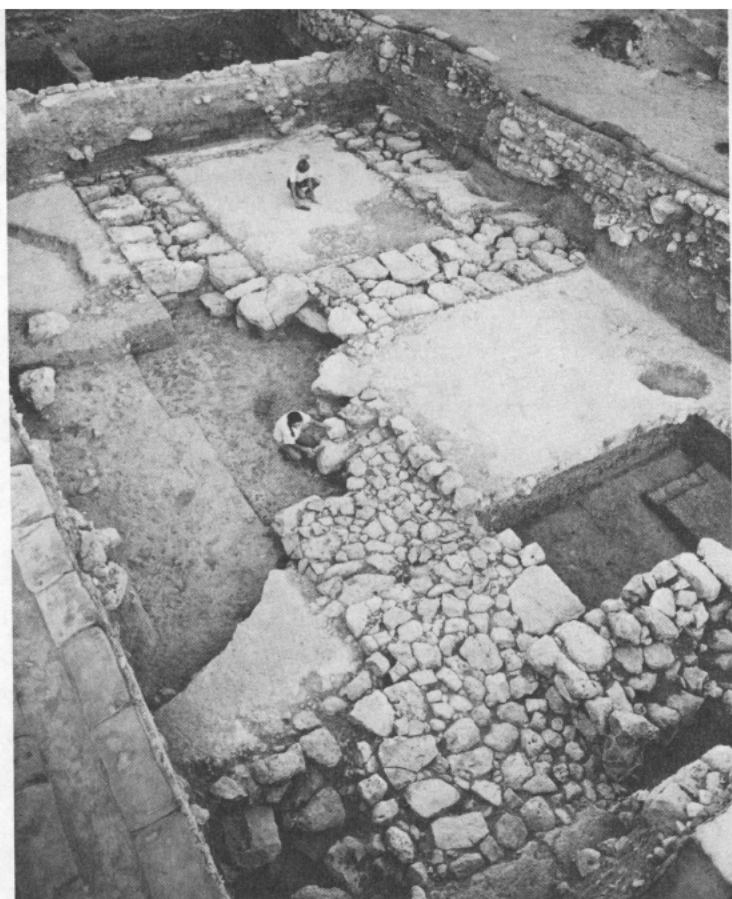
אפק־אנטיפטריס : מפת החפירות בתל, והשרידים העיקריים	▷
חומות העיר מתקופת הברונזה הקדומה והברונזה התיכונה	= B, O
קברים מתקופת הברונזה התיכונה ב'I	= O2
הארמון מתקופת הברונזה התיכונה ב'II	= A
הארמון מצפון – הארמון מתקופת הברונזה התיכונה ב'II	= X
מדרום – ארמון המושל המצרי מן המאה ה־19 לפני־הספירה	
אנטיפטריס – הרובע המסחרי, בית־אמידים, הרחוב הראשי	= C
(קארדו) ופורום מן התקופה הרומית	
אנטיפטריס – תיאטרון קטן וקצהו הדרומי של הקארדו	= D

ברור לחלוטין כי מה שמשך אנשים לחזור ולהתיישב במשך חמשת אלפים שנה בתל אפק הם המים הזמינים בשפע, קרקע הסחף הפוריה והדרך הגדולה הסמוכה; אך מה הניע את הישראלים בתקופת ההתנחלות והשופטים לשבת על הסלעים השוממים שמעברו השני של המעבר? התשובה לכך מצויה באופיים של יישוביהם אלה שהם, כאמור, חד־תקופתיים, כלומר היתה זו התיישבות לשעה, כשהכנענים, והפלשתים אחריהם, שלטו באפק ובכל המישור ומנעו מהישראלים לרדת ממדרגות ההר אל המישור הפורה. משנכבש אגן הירקון בידי דוד, ניטשו היישובים הישראליים שבשולי ההר והתושבים עברו לגור באפק, סמוך למים ולשדות החקלאות.

הניגוד החריף הקיים היום בין אדמת הטרשים הצחיחה של עזבת־צרטה לבין המישור הירוק הפורה של תל אפק היה קיים גם בימי קדם. מאוחר יותר מתאר יוסף בן מתתיהו את האזור שבו הקים הורדוס את העיר אנטיפטריס, העיר אשר בנה על תל אפק, כ־אחד המקומות הנאים ביותר בכל ממלכתו, מקום בו מים רבים, קרקע פוריה ויערות.⁵

עזבת־צרטה נתקיימה בהפסקות, כמאתיים שנה לכל היותר. עובי שכבת שרידיה אינו עולה על 50-60 ס"מ והשטח שתפשה אינו עולה על 3-4 דונאמים. ארבע עונות של חפירות ארכיאולוגיות מרוכזות חשפו כמעט את כל הניתן לחשיפה באתר זה ופרשו לפנינו את תולדותיו ואת תרבותו החמרית. לאחר עשר עונות חפירה באפק – שאת עוביין המכסימאלי של שכבות שרידיה אין אנו יודעים עדיין, אך ודאי שהגיע למטרים אחדים, ואשר שטחה מגיע למאה ועשרים דונאם – אנו מצויים עדיין בתחילת הדרך מבחינת המחקר הארכיאולוגי. לבד מן המצודה העות'מאנית בראש התל שחשפנו את שערה ואת מסגדה והמבנים שמסביבו, חשפנו מעט מן העיר אנטיפטריס מימי בית־שני, המשנה והתלמוד; בעיקר קטע מרחובה המרכזי, ה'קארדו', והחנויות שלצדדיו, וכן את כיכר העיר, בית־אמידים בעל רצפות־פסיפס ותיאטרון קטן שעמד סמוך לכניסה הדרומית לעיר. אנו נצטמצם בתיאור אפק הכנענית כאלף השני לפני־הספירה; החל בארמון הקדום ביותר המוכר לנו באפק שהוקם באקרופוליס של העיר, ועד לשכבה הישראלית הראשונה שבתל, מראשית המאה העשירית לפני־הספירה.

בראש תל אפק, בשטח המותחם היום על־ידי חומות המצודה העות'מאנית, הוקמו בתקופת הברונזה (התקופה הכנענית) התיכונה ובתקופת הברונזה (התקופה הכנענית) המאוחרת חמישה

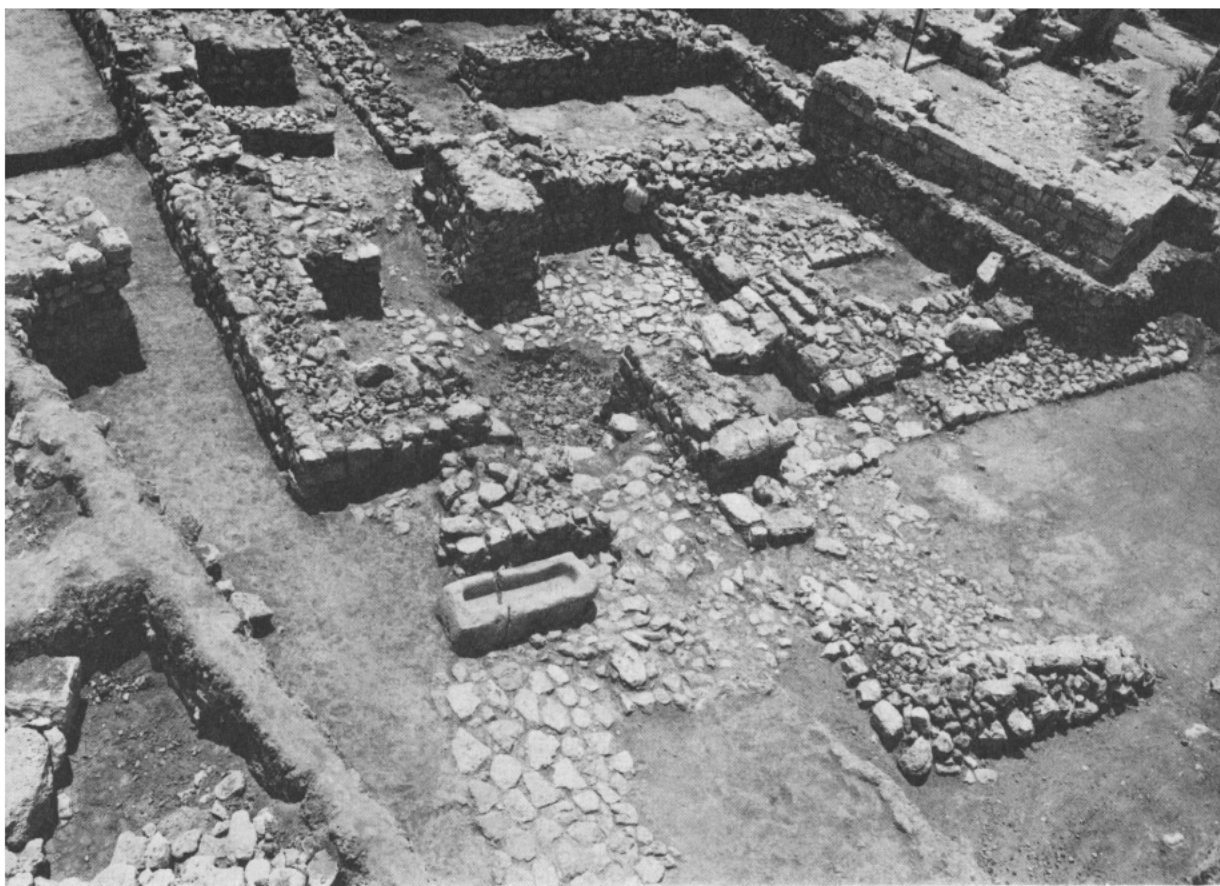

אפק-אנטיפטריס; מבט איזומטרי על הארמון מתקופת הברונזה התיכונה ב'II'. (עד עתה נחשף רק קטע מן הארמון)

תל-אפק; חדרים מרוצפים ברצפת טיח עבה בארמון מתקופת הברונזה התיכונה

ארמונות, זה על גבי זה. ארמונות אלה שימשו את מלכי אפק ומושלחה במשך חמש מאות שנה, מן המאה הי"ח לפני-הספירה ועד למחצית השנייה של המאה הי"ג. מושלה של אפק, הנסיך בעל השם האמורי יענקאילו, מוזכר בכתבי המארות שמן המאות י"ט-י"ח לפני-הספירה. הארמון הגדול ביותר והמפואר ביותר היה ככל הנראה הארמון מתקופת הברונזה התיכונה, הקדום ביותר מאלה שנתגלו על ידינו בחלק זה של התל.⁶ קירותיו רחבים יותר ורצפותיו עבות יותר מאלה של הארמון שהקדימו, אשר נחשף במורדו הצפוני-מערבי של התל. רק חלק מן הארמון מתקופת הברונזה התיכונה ב' נחשף עד עתה על ידינו. בשלבו הראשון היה בו אולם-כס, שתקרתו נתמכה על-ידי שני עמודים שהושמו בציר האורך שלו. בסיסיהם של העמודים היו עשויים אבן וקוטרם הגיע לשני מטרים. עליהם הושמו, אולי עמודי-עץ שקוטרם היה קטן מזה, אך אולי מלמד הקוטר הגדול של הבסיסים שהיו כאן עמודי-לכנים שעבורם קוטר כזה הוא הכרחי. לאולם נכנסו בפתח רחב, עטור אומנות, ומסביב לאולם היו חדרים קטנים יותר. החדרים בצד הצפוני נשענו על קירו החיצוני של הארמון. קיר זה נבנה במורד התלול של התל ועל כן נחשפו יסודותיו במשך הזמן על-ידי הסחף והוא נשדד כליל בתקופת הבנייה בימי המשנה והתלמוד. גם מן החדרים שנשמרו אליו

6 בעונת החפירות העשירית שנערכה בקיץ תשמ"ב החלה חשיפתו של ארמון קדום עוד יותר, מראשית תקופת הברונזה התיכונה — מאות כ"י לפני-הספירה. בעונות הבאות נשתדל לברר אם האקרופוליס של אפק היה מקום ארמון המלך עוד מראשית היותה לעיר, בתחילת האלף השלישי לפני-הספירה.

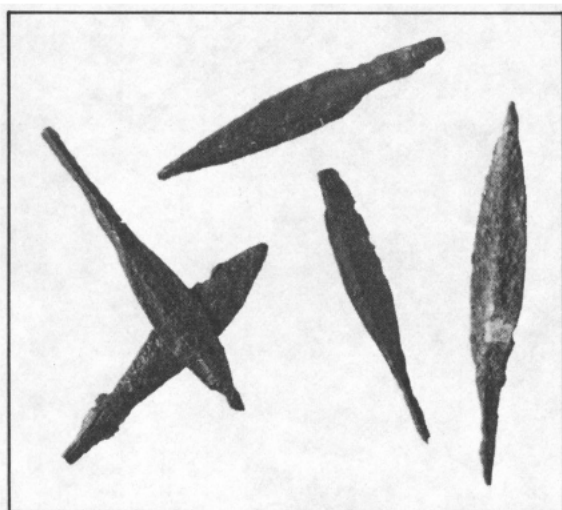
תל־אפק; ארמון המושל המצרי עם גמר חפירתו

לא נותר הרבה. חדרים אחרים בצדדים האחרים של אולם־הכס שרדו טוב יותר. ונתברר שאף בהם, באולם־הכס ובחדרים הצדדיים, היתה רצפת מלט־טיח קשה שעוביה הגיע ל־25-30 ס"מ. במרוצת הזמן השתנתה תכנית הארמון; אולם־הכס בוטל ומרחבו חולק לחדרי־מגורים בעזרת קירות מחיצה בנויים בלבנים לעובי של מטר ומעלה ומטויחים טיח לבן. הארמונות מתקופת הברונזה התיכונה נשרפו כליל בשריפה גדולה שיש ליחסה, מבחינה היסטורית, לתהפוכות שקרו בארץ־ישראל עם עליית השושלת הי"ח במצרים, שפרעוניה ערכו מסעות כיבוש והרס בארץ באמצע המאה ה־17 לפני־הספירה.

הארמון הראשון של תקופת הברונזה (התקופה הכנענית) המאוחרת היה ודאי ארמונו של מלך אפק, שיצא בראש אנשי עירו להביא את כניעתה בפני צבאו של אמנחתפ השני מלך מצרים, המזכיר אירוע זה באנאלים שלו. ארמון זה נבנה עדיין לפי הכיוון הכללי של הארמונות בני התקופה הקודמת. האטימות המוחלטת למים, שנוצרה על־ידי רצפות המלט של הארמונות הקדומים, הטרידה כנראה לא מעט את בוני הארמון החדש, ואכן מצאנו מעל הרצפות הקדומות תעלות־ניקוז בנויות אבן שהיו שקועות בשכבה עמוקה של אדמת־בוץ — תוצאה בלתי־נמנעת של מִי־גשם שאינם מחלחלים. במאה הי"ד נבנה ארמון חדש, בעל כיוון כללי שונה מזה של הארמונות שקדמו לו. בחזיתו הצפונית נתגלתה שורה של בסיסי־עמודים שהונחו במרחק־מה מקירו החיצוני, סגנון אדריכלי המוכר מארמונות אחרים במזרח. חצרו המרכזית היתה מרוצפת

תל-אפק; צלמית בסגנון כנעני
שנמצאה בחורבות ארמון המושל
המצרי

תל-אפק; ראשי-חיצים מברונזה שנמצאו תקועים בקירות ארמון
המושל המצרי

באבן ומנוקזת היטב. ארמון זה, האחרון מארמונות-המלך של מלכי אפק, לא נהרס בקרב אלא נשדד באופן שיטתי על-ידי בוני הארמון האחרון של אפק, זה אשר היה בית-מבצרו של מושל אפק המצרי בימי פרעה רעמסס השני.

בניין זה נשתמר טוב יותר מן הארמונות האחרים. בנויו תפסו אגף בפינת הארמון הקודם. הם הרחיבו את הקירות עד לעובי של 1.40 מטר, כדי לאפשר בניית קומה נוספת, ובנו מעין מצודה קטנה שגודלה 20 על 20 מטר. מצודה זו חותמת את סדרת ארמונות השליטים באפק בתקופה הכנענית. קומת הקרקע של ארמון המושל נשתמרה לעתים עד לגובהה המקורי, כשני מטר, ואנו יכולים לשחזר את תכניתה באופן מהימן ביותר. כבש מרוצף הולך אל הכניסה, שהיתה בנויה בין שתי אומנות. לפני אחת האומנות, בקצה הכבש המרוצף, ניצבה שוקת שנחצבה מאבן גדולה אחת. פתח-כניסה קטן יותר היה מצוי מעט מערבה. משני הפתחים נכנסו לחצר פנימית מרוצפת שהובילה מצד מערב לגרם מדרגות, ומצד דרום — למערכת חדרים ומחסנים, שתפסו את מרבית השטח של קומת הקרקע. שש המדרגות הראשונות נמצאו באתרן והיו עשויות אבן. גרם המדרגות הוביל לקומה העליונה, היא קומת המגורים. קומה זו, שקירותיה היו בנויים לבנים, לא שרדה. כשכלה הארמון בשריפה גדולה נתמוטטה הקומה העליונה תחתיה. לבניה, שחלק מהן נצרף באש השריפה, מרישי העץ שתמכו בתקרה, אבני-בניין ששימשו אולי לחיזוק הגג, ואפילו חלקי-טיח צבעוני התמוטטו לאחר שנשרף חלקו התחתון של הארמון. התמוטטות זו כיסתה על חלקו התחתון של הארמון ועל כל מה שנמצא בו ביום השריפה. ראשי-חצים העשויים ברונזה, שמצאנום תקועים בקירות המיבנה וברצפותיו, מעידים שהשריפה היתה מעשה ידי אדם לאחר קרב.

ארמון המושל המצרי של אפק במאה הי"ג לפני-הספירה היה עשיר בממצאים בגלל היות אפק מרכז שלטוני על דרך בין-לאומית. נסיבות ההרס הביאו להשתמרות טובה במיוחד של הממצאים.

על רצפות המחסנים שבקומת הקרקע נמצאו כלים רבים, בעיקר כלי-חרס, בהם כלי עבודה, מלאכה ובישול, מהם כלי-אגירה ואחסנה. כל הכלים וכן גם צלמיות החרס שנמצאו במקום שייכים למכלול הכלים הרגיל כנען במאה ה"ג לפני-הספירה. סוג אחר של כלי-חרס היה קערות שטוחות, כעין צלחות, שבחרס שלהן היו טביעות-קש וחומר אורגאני אחר. כלים רבים ממין זה נמצאו בין שכרי המפולת של הקומה העליונה. אלה היו קערות מצריות אופייניות ששימשו ככל הנראה את המושל ואנשיו שהתגוררו בקומה העליונה. כלי-חרס מעוטרים, שמוצאם מקפריסין ואף מיוון המיקנית, היו גם הם בשימושם של המצרים. כלים אלה מאפשרים תיארוך מדויק למדי ומצביעים על כך שהארמון נהרס סביב 1230-1240 לפני-הספירה.

המימצא החשוב ביותר מארמון המושל באפק הוא ללא ספק זה הכתוב (ראה להלן, דיונו של איתמר זינגר). חשוב, יחד עם זאת, לדעת את נסיבות מציאתן של תעודות אפק הכתובות, כדי שאפשר יהיה להעריך את משמעותן הארכיאולוגית וההיסטורית. להוציא כתובת אחת, לוחית-יסוד למקדש האלה איזיס, נמצאו כל הכתובות באתרן, כלומר בתוך מפולת העיים מקומתו העליונה של בית המושל. השברים של שני הלכסיקונים, ושכרי התעודות האדמיניסטרטיביות נמצאו ברדיוס של מטר אחד ליד מזוזת הפתח הקטן המערבי. תעודות אלה נצרפו היטב באש, שצרפה גם את כל הלבנים שנמצאו בסביבה זו. לוחות-טיץ' אלה נמצאו בעיים כמטר מעל מיפסל הרצפה של קומת הקרקע, בין שכרי הלבנים, האבנים, הטיח והעצים המפוחמים שנפלו מן הקומה העליונה. מפולות אלה גלשו גם מעט מעבר לקירותיו החיצוניים של הארמון, ושם, בינות למפולות, קרוב לקירו המזרחי והדרומי של הארמון נמצאו טבעת פאיאנס מצרית, כולה חיתית וכן שבר-מכתב בכתב יתדות. ליד קירו הצפוני של המחסן הדרומי נמצא המכתב השלם מאוגרית, ולידו עוד לוח שכתביכתו אך זה החלה. חרט-כתיבה מעוטר, עשוי עצם, בסגנון מצרי היה מונח לידם וכן מחרוזות מצרית של חרוזי-צדף ופאיאנס. מקום המימצא, כ-60 ס"מ מעל רצפת המחסן, וכן תנוחת המימצאים וסביבתם מעידים על היותם חלק ממפולת הקומה העליונה ותוכנה. כאמור, רק לוחית היסוד, המעידה על מקדש לאיזיס שנבנה בימי רעמסס השני, לא נמצאה באתרה, אלא במרחק של כ-3 מטר מפינתו הצפונית-מערבית של ארמון המושל, סמוך למגורה מראשית התקופה הישראלית שנחפרה במקום זה עמוק לתוך השכבות הכנעניות ושיבשה את סדרן. סביר מאוד להניח שלוחית זו אמנם הונחה ביסוד מקדש לאיזיס שנבנה באפק בימי רעמסס, בדומה למקדשים אחרים שנבנו על-ידי המצרים על אדמת כנען. מקדשים כאלה מוכרים לנו בבית-שאן מן המימצא הארכיאולוגי, באשקלון על-פי תעודות, וככל הנראה אף בתל שרע, היא צקלג.

אספקטים נוספים של תרבות אפק הכנענית נחשפו בחלקים אחרים של התל. גילוי ערימה של גלעיני-ענבים סמוך לקיר הדרומי של הארמון קדם לגילוי ה"יקב המלכותי" של אפק. במרחק כמה עשרות מטרים ממערב לארמון היו מצויות שתי גתות דומות זו לזו. לכל גת מישטח-דריכה בגודל של שישה מטר מרובעים ובור איגום לתירוש. במרכז בור האיגום היה בור-שקיעה, ובו מצאנו קנקני-יין כנעניים. שתי הגתות היו בנויות מתשתית של אבני-שדה וחלוקי-נחל, ומצופות בטיח אטום למים שנשתמר בצורה מפליאה. לא מוכרת לנו מציאות גתות דומות הבנויות במרכזו של תל בתקופה זו. בדרך-כלל מצויות הגתות בסלעים שליד הכרמים כשהן מצויות בתוככי היישוב, הרי שהן חצובות במחשוף-סלע. באפק, שבה לא מצוי שום מחשוף-סלע, בנו התושבים גתות מיוחדות במינן אלה, סמוך לבית המושל שפיקח על ייצור היין.

בית־הקברות של אפק מצוי היה קרוב לוודאי בתחום גבעות הגיר המרוחקות שממזרח, שבהן קל לזרוע קברים ומצויות שם מערות־קבורה טבעיות, אך יש מימצא אחד המאפשר להסיק שמשפחות האצולה של אפק ביכרו להיקבר בקבר בנוי, לא רחוק ממרכזו של היישוב. במורד התל, כ־200 מטר מדרום לאקרופוליס, נחשף קבר משפחה מן המאה ה־ג לפני־הספירה. כמו במקרה הגתות, גם כאן בנו לעצמם אנשי אפק הכנענית קבר בשולי התל, מפאת אי־המצאותו של מחשוף־סלע מתאים לכריית קברים במקום סמוך ליישוב. חדר הקבורה היה מרוצף, וקירותיו היו מדופנים באבנים. הקירות נטו פנימה, הלכו ונעשו צרים וקרובים יותר עד שנתאחדו ונוצרה מעין מערת־קבורה מלאכותית. שמונה שלדים, ביניהם שלדי ילדים ונשים, נמצאו בקבר ששימש קרוב לוודאי בני משפחה מסוימת יותר מדור אחד. בין שישים וארבעה חפצי־הלוואי שנמצאו בקבר, ראויים לציון כלי החרס מקיפרוס, כלים מיקניים וחיקוייהם המקומיים, וכן מראה ופגיון מברונזה. טבעות־חותם אחדות שנתגלו מעידות שאצילי אפק נשאו על אצבעותיהם טבעות קדומות, לפי סגנון ה'היקסוסי', שעברו כפי הנראה בירושה במשפחה.

המימצאים הארכיאולוגיים והתעודות שבכתב, ובייחוד המכתב מאוגרית מצביעים על התאריך 1230/1240 לפני־הספירה כתאריך חורבנה של אפק הכנענית, חורבן ממנו לא קמה עוד. אין בידינו שום נתונים לזיהוי מחריביה של אפק. האם היה בעיר מרד בשלטון מצרים וההרס והשריפה הם תוצאה ישירה של דיכוי מרד זה? או אולי היתה זו פשיטה של 'גויי הים' שהחלו לשטוף את חופי המזרח בתקופה זו? על שאלות אלה לא נוכל לענות לפי שעה. יודעים אנו רק שאפק הכנענית, שארמונות שליטיה התנוססו על האקרופוליס שלה במשך מאות שנים, חרבה לעד. מאורע זה של הרס אפק הוא שאיפשר ככל הנראה למתנחלים הישראליים להגיע עד קירבת עמק השרון הפורה, כאשר סרה אימת הכנענים והמצרים, שבסיסם המרכזי באזור נהרס. המידע הארכיאולוגי מלמדנו שכימות דור עברו מאז חורבנה של אפק הכנענית ועד לראשית התיישבותם של הישראלים בגבעות שממזרח לה.

תל־אפק: גתות מתקופת הברונזה המאוחרת

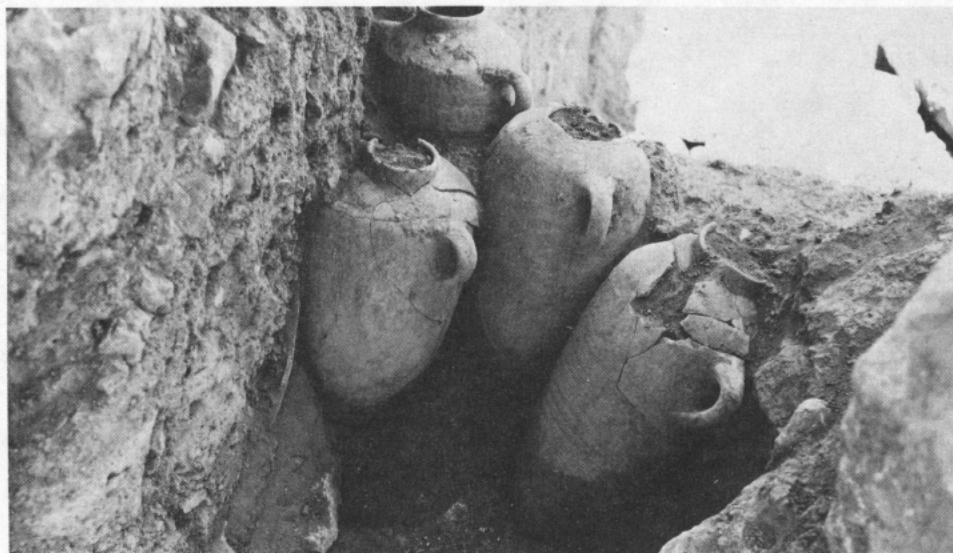
תל־אפק; כד ארכוב — כלי־חרס מיקני מיובא שנמצא בחורבות
ארמון המושל המצרי

אפק הכנענית חרבה, אך התל המשיך לשמש אבן שואבת למתיישבים חדשים. בוני אפק החדשה הניחו את גל החורבות ששרד מן הארמון, ורק גוננו על אזור מגוריהם מאימת המפולת של הארמון ותחמו אותה בקיר־תמך. ביישובם של מתיישבים אלה יכולנו להבחין בשתי שכונות־מגורים שונות זו מזו, שביניהן נשאר מרחב פתוח. בשכונה שממזרח למפולת הארמון היו מגובכים הבתים זה על זה ללא כל סדר ואף ללא רווח ביניהם. היתה זו שכונה דלה אופיינית, שמימצאים כגון קרסי חכות עשויים ברונזה, משקלות־עופרת של רשתות־דיג ואף כמה שריונים

סטראטיגרפיה בתל אפק:

1. ממגורות מדופנות אבן מן התקופה הישראלית (מאה י' לפני־הספירה)
2. מתחתן — מבנים פרטיים מן המאה הי"ב לפני־הספירה
3. מתחתם — שרידי ארמון המושל המצרי מן המאה הי"ג לפני־הספירה

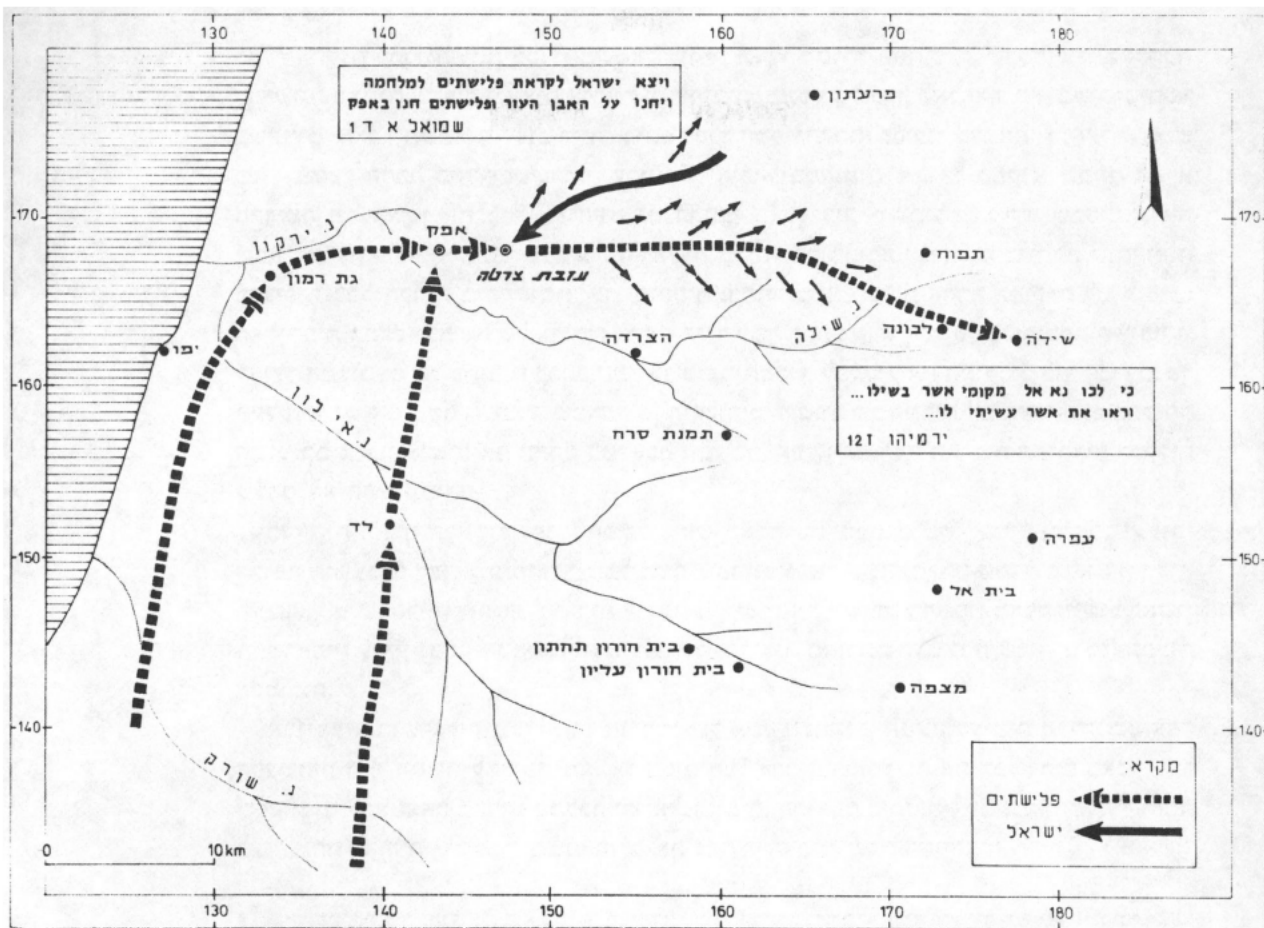

תל-אפק: קנקני-אגירה שנמצאו בתוך ממגורה מדופנת בטין מן התקופה הישראלית (ראשית המאה ה-7 לפנה"ס/הפירה)

של צב המים איפשרו לנו להגדירה כ'שכונת הדייגים'. מערבה יותר, ומצפון לארמון החרב, היתה 'שכונת אמידים' עם בתים ריבועיים גדולים. בכל בית היתה חצר פנימית שתפשה כרי שני שליש מן השטח, ומרחב אחורי, שלעתיים התחלק לכמה חדרים, ששימשו כחדרי-מגורים. רק בעוד מקום בארץ מוכרים לנו מבנים דומים, בני אותו הזמן ממש — בתל אבו-הואם שבשפך הקישון. גם שם נבנתה שכונה גדולה של בתים כאלה על שרידיה של עיר הנמל הכנענית. האם יש קשר בין שתי התופעות, ואולי שתיהן הן נסיונות התיישבות של שבטים מ'גויי הים' שהגיעו לחופי הארץ עוד לפני בואם של הפלשתים? עדות ארכיאולוגית מובהקת לקיום אפק הפלשתית אנו מוצאים, על-כל-פנים, רק בשכבה יותר מאוחרת, מאמצע המאה ה-7 ב. ואלך.

הפלשתים, בבואם לאפק, ראו את תל החורבות של ארמון המושל שבימיהם היה כבר הרבה יותר נמוך. הם לא ויתרו כקודמיהם על מקום זה, אלא כרו בורות בשפך העיים של הארמון. כשנחקלו בשרידי הקירות של קומת הקרקע שלו, אף שדרו את אבניו לבניין בתייהם. היו אלה בתים בעלי ארבעה מרחבים עם עמודים, כנהוג בכל הארץ בתקופה הישראלית, אך באפק, שבה ניכר חסרונה של אבן לבנייה, השתמשו הפלשתים ככל הנראה בגזעי העצים המצויים באזור בשפע לצורך בניית עמודים לתמיכה בתקרות הבתים. את הגזעים הציבו על בסיס מעוגל מאבן שטוחה. באפק נמצאה בשפע קיראמיקה פלשתית אופיינית המעוטרת בצבעי אדום ושחור על רקע לבן, וכן צלמיות המיוחדות לתרבות הפלשתים, שהוגדרו לראשונה בחפירות תל אשדוד. לוחית-טין שבורה ועליה חקוקות שורות אחדות בכתב שאינו מוכר לחוקרים נתגלתה אף היא בשכבה זו. לכתב דמיון מסוים לכתבים של העולם האיגיאי, ואולי תהיה לוחית זו לעזר בפענוח תעלומת כתבם ושפתם של הפלשתים.⁷

7 הלוחית, שטרם פוענחה, הינה הכתובת היחידה מאפק שלא נתפרסמה עדיין.

אפק-אנטיפטריס; קרב אבן-העזר – מפת שדה המערכה

במאה הי"ב התגבש מול אפק הפלשתית היישוב הישראלי שבאבן-העזר. (על אבן-העזר ותולדותיה ראה להלן, דיונו של ישראל פינקלשטיין). לעניין העימות בין אפק לאבן-העזר, ששיאו במלחמת אבן-העזר בימי שאול, נזכיר כאן רק שני נתונים מבין רבים: א. המאפיין את האתר בעזבת-צרטה על שלוש שכבותיו, כלומר לאורך כל תולדותיו, הוא צפיפותן הרבה של המגורות – בורות האיסוס המדופנים באבן – שאיכרי אבן-העזר אגרו בהן את תבואותיהם. ממגורות כאלה אינן ידועות באפק הכנענית או הפלשתית, והן מופיעות באזור לראשונה עם בוא הישראלים.

ב. עזבת-צרטה, בעלת התרבות החומרית הדלה והפשוטה, לא פיגרה אחר אפק הכנענית לפחות בשטח אחד. גם בה היו יודעי קרוא וכתוב, חזיון לא נפרץ בימים ההם. באחת המגורות נמצאו שני שברים של אוסטרקון שהתאחו, עליו חרותות חמש שורות, ובהן למעלה משמונים סימנים של הכתב הפרוטו-כנעני, הוא הכתב הקווי (להבדיל מכתב היתדות) הקדום ביותר המוכר

לנו. האותיות כתובות רובן ככולן משמאל לימין, ואילו בשורה התחתונה, שככל הנראה נכתבה לראשונה מצויות עשרים ושניים אותיות האלף-בית, משמאל לימין, מאלף עד תיו, בשיבושים או בשינויים קלים.⁸ השינוי החשוב ביותר ביחס לסדר המסורתי הוא בסיכול סדר הפ"א והעי"ן, ממש כמו שמצוי הדבר באקרוסטיכונים שבמגילת איכה ובמקומות אחרים במקרא שבהם הפ"א מקדימה את העי"ן. זה סדר האותיות גם בקטעי האלף-בית מכנתילת עג'רוד שבסיני. נראה שהאוסטרקון מעזבת-צרטה מצביע על ראשית קיומה של מסורת ישראלית מיוחדת שנתקיימה ברציפות בכל תקופת בית-ראשון, עד שלבסוף נדחתה מפני מסורת אחרת המוכרת לנו עוד מן האלף-בית בכתב היתדות של אוגרית במאה הי"ד לפני הספירה. אין כל ספק שתוספת חשובה זו לאוצר המצומצם של כתובות בכתב הפרוטו-כנעני תמשיך להעסיק את החוקרים עוד זמן רב. אך מעל הכל יש לציין את העובדה שבאחד מן היישובים הקטנים של המתנחלים הישראלים בתקופת השופטים אימנו אנשים את ידיהם במלאכת הכתיבה, אפילו אם רמת התרבות החומרית הכללית שלהם לא היתה גבוהה.

בראשית האלף הראשון לפני-הספירה ניטש האתר של עזבת-צרטה (אבן-העזר) כליל. זוהי תקופת התעצמות ישראל בימי דוד, הפלשתים הוכו ונסוגו אל גרעין נחלתם שמדרום לאגן הירקון, והישראלים שבהר יורדים אל מקורות הירקון ומקימים את יישובם הראשון באפק. יישוב ראשון זה מתאפיין עדיין גם הוא בממגורות מדופנות האבן שלו, מסורת שהעבירו הישראלים מן הגבעות הסמוכות.

אבן-העזר הישראלית נוסדה עם חורבנה של אפק הכנענית, הגיעה לעימות מכריע עם אפק הפלשתית ואף ניטשה לתקופת-מה, אך בסופו של דבר גברה וירשה את הפלשתים באפק, עיר שמכאן ואילך נמצאה בתחום ממלכת ישראל, ולימים, בתקופת בית-שני, המשנה והתלמוד היתה לעיר מחוז יהודית שסימלה בעיני חז"ל את גבולה הצפוני של ארץ יהודה.

⁸ האוסטרקון מעזבת-צרטה הוא בוודאי הממצא הבודד החשוב ביותר שנתגלה בחפירה זו, ומאז פירסומו נכתבו כבר מחקרים רבים אודותיו. יש הקוראים בו מכתב שלם, יש המכחישים מכל וכל שזו רשימת אלף-בית ויש המנסים לקרוא מימין לשמאל ולהפוך את הכתב על ראשו, וראה בביבליוגרפיה שלהלן.

תל-אפק; מבחר כלי-נחושת וכלי-חרס מקבר משפחתי מן המאה הי"ג לפני-הספירה

ביבליוגרפיה נבחרת על החפירות באפק-אנטיפטריס ובעזבת-צרטא

- גרסיאל מ' ופינקלשטיין י', 'התנחלות בית יוסף במערב נחלתו לאור חפירות עזבת צרטא', בר-אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 58-69.
- דותן א', 'כתובת הא"ב מעזבת צרטא', ארץ-ישראל, טז (תשמ"ב), עמ' 62-69.
- דמסקי א', 'סדר הא"ב (ABECEDARY) הפרוטו-כנעני מתקופת השופטים ומשמעותו לתולדות האלפבית', בר-אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 45-57.
- כוכבי מ', 'אוסטרקון מתקופת השופטים מעזבת צרטא', שם, עמ' 30-44.
- כוכבי מ', 'אפק-אנטיפטריס, חמש עונות של חפירה ארכיאולוגית בתל אפק-אנטיפטריס (1972-1977), תל-אביב תשל"ז.
- כוכבי מ', 'הארמון הכנעני של אפק וכתובותיו', קדמוניות, י (תשל"ז), עמ' 62-68.
- כוכבי מ', 'ודמסקי א', 'אלפבית בכתב פרוטו-כנעני מעזבת צרטא', קדמוניות, יא (תשל"ח), עמ' 61-67.
- כוכבי מ', 'בק פרחיה וגופנא ר', 'אפק-אנטיפטריס, תל פולג, תל בורגה ותל זרור — ארבעה אתרים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה II בשרון', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 28-62.
- כוכבי מ', 'אפק-אנטיפטריס, חמשת אלפי שנות היסטוריה', במחנה, 25 (תשמ"ב), עמ' 29-38.
- נ' נאמן, 'שלטון ומנהל בתקופת הברונזה המאוחרת', י' אפעל (עורך), 'ההיסטוריה של ארץ-ישראל, א: התקופות הקדומות, ירושלים 1982, עמ' 195-212.
- נ' נאמן, 'היסטוריה מדינית של ארץ-ישראל בימי השושלות היי"ט-כ', שם, עמ' 241-251.
- פינקלשטיין י', 'חפירות עזבת צרטא ותרומתן למחקר ההתנחלות הישראלית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב [בהכנה].
- Alt A., 'Ägyptische Tempel in Palästina und die Landnahme der Philister', *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, I, München 1953, pp. 216-230.
- Idem, 'Das Stützpunktsystem der Pharaonen an der phönikischen Küste und im syrischen Binnenland', *Ibid.*, III, München 1959, pp. 107-140.
- Cross F.M., 'Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 238 (1980), pp. 1-20.
- Gophna R. & Beck P., 'The Rural Aspect of the Settlement Pattern of the Coastal Plain in the Middle Bronze Age II', *Tel-Aviv*, 8 (1981), pp. 45-80.
- Goldwasser Orly, 'Hieratic Inscriptions from Tel Sera in Southern Canaan', *Orientalia*, 52 (1983) [forthcoming].
- Hallo W.W., 'A Letter Fragment from Tel Aphek', *Tel-Aviv*, 8 (1981), pp. 18-24.
- Helck W., *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1971², pp. 189-234, 246-255.

- Kochavi M. & Beck P.*, *APHEK—ANTIPATRIS 1972-1973, PRELIMINARY REPORT*, Tel-Aviv, 1976.
- Idem*, 'Canaanite Aphek, Its Acropolis and Inscriptions', *EXPEDITION*, 20 (1978), pp. 12-17.
- Idem*, et al., *APHEK-ANTIPATRIS 1974-1977. THE INSCRIPTIONS*, Tel-Aviv 1978.
- Idem*, 'The History and Archaeology of Aphek-Antipatris', *The Biblical Archaeologist*, 44 (1981), pp. 75-86.
- Lemaire A.*, 'Abécédaire et exercices d'écolier en épigraphie nord-ouest Sémitique', *Journal asiatique*, 266 (1978), pp. 222-225.
- Naveh J.*, 'Some Considerations on the Ostrakon from "Izbet Sartah"', *Israel Exploration Journal*, 38 (1978), pp. 31-35.
- Idem*, 'The Antiquity of the Greek Alphabet', *Early History of the Alphabet*, Jerusalem 1982, pp. 175-186.
- Owen D.I.*, 'An Akkadian Letter from Ugarit at Tel-Aphek', *Tel-Aviv*, 8 (1981), pp. 1-17.